

Andrzej Kulesza

Ochrona cmentarzy w Polsce w świetle przepisów Kościoła rzymskokatolickiego

Ochrona Zabytków 53/3 (210), 291-293

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Kulesza

OCHRONA CMENTARZY W POLSCE W ŚWIETLE PRZEPISÓW KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO

Na łamach „Ochrony Zabytków” w 1998 r., nr 3, ukazał się artykuł Piotra Dobosza traktujący o prawnych problemach dotyczących ochrony zabytków cmentarnych w Polsce¹. Autor tamtego opracowania zajął się przede wszystkim przepisami prawa państwowego, głównie w odniesieniu do cmentarzy komunalnych. Dostrzeżone przez niego problemy i zagrożenia dla zabytkowych nagrobków są wciąż aktualne. Na naszych cmentarzach, czy to małych, wiejskich, czy też wielkich, miejskich nekropoliach, coraz częściej giną stare groby i zabytkowe nagrobki. Niektóre, pozbawione opieki, niszczyją w naturalnym procesie starzenia lub bywają likwidowane, inne padają ofiarą mody — powszechnego stawiania nagrobków z lastryka, niekiedy też są niszczone w wyniku aktów wandalizmu lub z powodu niepohamowanej samowoli opiekunów i rządców.

Ochrona prawna cmentarzy, miejsc pochówku i nagrobków jest nieodzowna dla zachowania tego dziedzictwa, jakie one stanowią. Skuteczność tej ochrony zależy również w bardzo dużej mierze od dobrze ukształtowanej świadomości społeczeństwa i pojedynczych ludzi o potrzebie dbania o dawne groby. Niezwykle cenne są w tej materii przepisy prawne i wskazania Kościoła rzymskokatolickiego. Ochrona cmentarzy znalazła bowiem miejsce w powszechnym prawie Kościoła, tj. w *Kodeksie Prawa Kanonicznego*, szczególnie w kanonach traktujących o miejscach świętych i o cmentarzach², a także w dokumentach Kościoła lokalnego — polskiego, wydanych przez Episkopat Polski, zwłaszcza w instrukcji: *Ochrona cmentarzy* z 1987 r.³, w *Normach postępowania w sprawach sztuki kościelnej* z 1973 r.⁴ i we *Wskazaniach konserwatorskich*⁵.

O znaczeniu cmentarzy i konieczności ich ochrony świadczy również zapis w Konkordacie między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską. W artykule 24 tego dokumentu przyznaje się Kościołowi prawo m.in. do „konserwacji obiektów sakralnych i kościelnych oraz cmentarzy — zgodnie z prawem polskim”⁶.

Wspomniana instrukcja Episkopatu Polski, *Ochrona cmentarzy*⁷, wskazuje na szereg aspektów, których uwzględnienie stanowi podstawę właściwej opieki nad cmentarzami. Respektowanie i rzetelne wypełnianie tych przepisów zapewnić może skuteczną ochronę zabytkom cmentarnym. Przepisy te nie zawężają się do cmentarzy rzymskokatolickich, ani nawet do chrześcijańskich, lecz posiadają szerszy, uniwersalny charakter. Już na wstępie tego dokumentu zaznacza się, iż „we wszystkich kulturach świata i na przestrzeni całych dziejów ludzkości cmentarze, groby i miejsca grzebania zmarłych były i są otaczane szczególnym pietyzmem, właściwym dla danej kultury i stanu cywilizacji narodu. Pietyzm ten ma swój własny wyraz, zasadność i formę w chrześcijaństwie”⁸. W dokumencie stwierdza się ponadto, że „cmentarze, grobowce i poszczególne mogiły są wyrazami i świadectwami wiary w życie pozagrobowe oraz szacunku dla zmarłych”⁹. Kościół zawsze uważał je za miejsca święte¹⁰. W trosce o ich świętość i ich nietykalność zalecił szczególną dbałość o ich zewnętrzny wygląd oraz otaczanie ich czcią i pamięcią. Zobowiązał do wydania przez prawo partykularne stosownych przepisów mających na celu zachowanie porządku na cmentarzu, utrzymanie i ochronę ich sakralnego charakteru¹¹. Zabraniał i zabrania wszystkiego, co jest obce świętości miejsca¹².

1. P. Dobosz, *Problemy prawne ochrony zabytków cmentarnych w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3, s. 210–217.

2. *Kodeks Prawa Kanonicznego*, 1983 (dalej: KPK), kan. 1205–1213 (*Miejsca święte*), kan. 1240–1243 (*Cmentarze*).

3. *Ochrona cmentarzy (Instrukcja Komisji Episkopatu Polski do spraw Sztuki Kościelnej)*, 1987, (dalej: *Ochrona cmentarzy...*), (w:) *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski (1966–1993)*, oprac. ks. C. Krakowiak, ks. L. Adamowicz, Lublin 1994, s. 343–348, (dalej: *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*).

4. *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej wydane przez Konferencję Episkopatu Polski 25 I 1973 r.*, „Currenda” 1974, nr 9–10, s. 205–211; oraz *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*, s. 311–330. Sekretariat Episkopatu Polski pismem z dnia 15 I 1993 r., skierowanym do Ośrodka Ochrony Zbiorów Publicznych, potwierdził fakt dalszego obowiązywania tych norm.

5. Komisja [Episkopatu] do spraw Sztuki Kościelnej, *Wskazania konserwatorskie*, (w:) *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*, s. 331–341.

6. *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r.*, Dz. U. z 1998 r., Nr 51, poz. 318.

7. Zob. przypis 3.

8. *Ochrona cmentarzy...*, Ustalenia podstawowe, 1.

9. Tamże, 2.

10. Por. Tamże, 3. Prawo kanoniczne określa: „Miejscami świętymi są te, które przez poświęcenie lub błogosławieństwo, dokonane według przepisów ksiąg liturgicznych, przeznaczają się do kultu Bożego lub na grzebanie wiernych”, KPK, kan. 1205.

11. Por. *Ochrona cmentarzy...*, Ustalenia podstawowe, 5; oraz KPK, kan. 1243.

12. Por. KPK, kan. 1210; oraz *Ochrona cmentarzy...*, Ustalenia podstawowe, 5.

W swojej instrukcji o ochronie cmentarzy Komisja Episkopatu do Spraw Sztuki Kościelnej wskazuje też na wielorakie znaczenie oraz walory cmentarzy i miejsc pochówku. Cmentarze, jak i poszczególne groby, powstały w wyniku zdarzeń historycznych. Dziś są ich historycznymi pamiątkami i świadectwami. Cmentarze, jako zespoły nagrobków, rzeźb, epitafiów, symboli, napisów nagrobnych itp. oraz jako kompleksy drzewostanu, pozostają niewyczerpalnym źródłem wiedzy o minionym życiu pojedynczych ludzi i całych zbiorowości ludzkich. Stają się odzwierciedleniem życia religijnego parafii i powszechnie dostępną kroniką jej dziejów. Są również wyrazem i świadectwem kultury regionu, całego narodu i państwa, a także historycznej epoki. Stanowią dobro kulturalne narodu i Kościoła¹³.

Niepodważalna wartość cmentarzy i mogił wymaga więc, by urządzenie i użytkowanie cmentarzy parafialnych — jak przypomina instrukcja — odbywało się z zachowaniem przepisów kościelnych i państwowych¹⁴. Należy stosować się do postanowień *Prawa Kanonicznego*¹⁵ oraz do przepisów wydanych przez Episkopat Polski¹⁶. Słusznie podkreśla się, że cmentarze jako miejsca święte, a nierzadko jako zespoły zabytkowe i historyczne, podlegają w zakresie ochrony wspomnianym *Normom postępowania w sprawach sztuki kościelnej* wydanym przez Konferencję Episkopatu Polski w 1973 r.¹⁷ oraz państwowej ustawie z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach¹⁸. Obowiązek stosowania się do przepisów prawa państwowego implikuje respektowanie również nowelizacji i uzupełnień ustawy z 1962 r.

Obowiązkiem wszystkich, duszpasterzy i wiernych, jest otoczenie szczególną troską cmentarzy, poszczególnych nagrobków i mogił jako miejsc świętych. Wymagają one szczególnego szacunku, którego poczucie trzeba w sobie pobudzać¹⁹. Cmentarze parafialne bowiem winny być świadectwem wiary parafian i zapisem dziejów parafii²⁰. Istnieje moralny i prawny obowiązek spoczywający na wiernych i duszpasterzach dbania o grobowce i mogiły krewnych oraz bliskich, a także osób, których pamięć jest chlubą parafii. Należy dawać przykład troski o groby swoich przodków. Duszpasterze winni przypominać wiernym o tym obowiązku i sami przykładowo dbać o groby swoich poprzedników²¹.

Troska Kościoła w Polsce o cmentarze, grobowce i mogiły wyraźnie zaznacza się we wskazaniach szczegółowych przytoczonej instrukcji z 1987 r. W trosce o zachowanie sakralności i nietykalności cmentarzy

oraz pojedynczych grobów należy dokładać wszelkich starań, by nie uległy one bezpowrotnemu zniszczeniu przez utratę właścicieli lub opiekunów, przez złe pojęte prace modernizacyjne oraz przez brak stałej opieki, zwłaszcza nad grobami opuszczonymi, a także przez działanie czasu i przez brak należytej konserwacji. Stare, zwłaszcza zabytkowe i historyczne nagrobki, także nagrobki ludzi związanych z dziejami parafii, regionu lub kraju, choćby nie były zabytkami, oraz stare partie cmentarzy wraz z ogrodzeniami, alejami, drzewostanem i innymi obiektami cmentarnymi, winny być zachowane i zabezpieczone. Nagrobki i mogiły opuszczone oraz uszkodzone przez czas, szczególnie zabytkowe i historyczne, należy zabezpieczyć przed niszczeniem i otoczyć fachową opieką konserwatorską, a następnie parafialną opieką społeczną lub ewentualnie nowych użytkowników²². Nagrobki oraz całe kwatery o szczególnej wartości historycznej i artystycznej nie mogą w żadnym przypadku podlegać likwidacji. Należy je zachować²³. Likwidowanie i rozbieranie starych, zabytkowych grobowców oraz wykorzystywanie ich elementów i detali, jak: płyty, krzyże, tablice itp. do budowy nowych jest niedopuszczalne i nieetyczne²⁴. Zachowane winny być również pomniki nagrobne, krzyże, obeliski i inne obiekty o charakterze zabytkowym i historycznym znajdujące się w obrębie cmentarzy grzebalnych i przykościelnych. Nie powinny być przemieszczane, a ich ewentualne przeniesienie może nastąpić tylko w przypadkach wyjątkowych i po uprzednim uzgodnieniu z władzami kościelnymi i państwowymi²⁵.

Bardzo pomocna w zadbanii o cmentarze jest dokumentacja, dlatego wymagane jest wykonanie inwentaryzacji fotograficznej i rysunkowej zabytków cmentarnych z uwzględnieniem napisów nagrobnych. O sporządzenie takiej inwentaryzacji powinni zająć się duszpasterze parafii. Jeden egzemplarz tego dokumentu przekazuje się do archiwum diecezjalnego, a drugi przechowuje się w archiwum parafialnym²⁶.

Kościół katolicki poleca też dbałość o zachowanie cmentarzy, nagrobków zabytkowych i historycznych innych wyznań czy narodowości, by były świadectwem chrześcijańskiego szacunku dla każdego człowieka, tolerancji i braterstwa. Ich zachowanie może budować porozumienie międzyludzkie i międzynarodowe oraz inspirować ochronę polskich cmentarzy poza granicami kraju. Wszelkie poczynania zmierzające do likwidacji tych obiektów należy uznać za sprzeczne ze sprawiedliwością i duchem chrześcijańskim²⁷.

13. Por. *Ochrona cmentarzy...*, Ustalenia podstawowe, 6–7.

14. Tamże, Wskazania szczegółowe, 1.

15. Zob. przypis 2.

16. Por. *Ochrona cmentarzy...*, Normy ogólne, 1.

17. Zob. przypis 4.

18. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dz. U. z dnia 21 lutego 1962 r., Nr 10, poz. 48.

19. Por. *Ochrona cmentarzy...*, Normy ogólne, 3.

20. Tamże, Wskazania szczegółowe, 2.

21. Tamże, 2, f.

22. Tamże, Ustalenia podstawowe, 8; Wskazania szczegółowe, 2, a, b, d.

23. Tamże, Normy ogólne, 3.

24. Tamże, Wskazania szczegółowe, 2, g.

25. Tamże, 2, c.

26. Tamże, 2, e.

27. Tamże, 2, g.

Cmentarze są miejscami, gdzie w wyjątkowy sposób spotykają się aktualność z przemijaniem. Obok dawnych grobów powstają nowe. Reprezentują różne style charakterystyczne dla danej epoki. W związku z tym podkreśla się, by nowe grobowce i nagrobki odpowiadały stylowi epoki i jej estetyce, by harmonizowały z nagrobkami zabytkowymi, nie naruszając ich skali i proporcji. Nowych pochówków i nagrobków nie powinno się dopuszczać w kwaterach o szczególnych walorach zabytkowych, estetycznych i historycznych. Zaleca się wykluczenie lastryka, a budowanie nowych grobowców i nagrobków z trwałych materiałów, jak granit, twardy piaskowiec itp.²⁸

Prowadzenie prac modernizacyjnych lub innych na starych cmentarzach oraz planowanie zmian nie może prowadzić do pozbawienia ich charakteru sakralnego, historycznego i estetycznego. Wszelkie inwestycje na cmentarzu mające charakter zasadniczy, jak zmiany układu przestrzennego alei, kwater, drzewostanu, budowa ogrodzeń, kaplic, pomników, grobowców, wyty-

czanie nowych alei, sadzenie drzew itp. powinny być zaprojektowane przez kompetentnych ludzi i znawców przedmiotu, uwzględniających specyfikę regionu. Projekty powinny być przedstawione diecezjalnej komisji do spraw sztuki kościelnej i mogą być realizowane dopiero po uzyskaniu zatwierdzenia²⁹.

Troska Kościoła o cmentarze, o ich wygląd estetyczny, o ich walory historyczne i artystyczne, wyrażona w przytoczonych przepisach prawnych, wynika nie tylko z troski o materialne dziedzictwo kulturowe, lecz może przede wszystkim z faktu, iż cmentarze parafialne sprzyjają pogłębianiu wiary, wzajemnej miłości i pojednaniu. Pełnią tę funkcję, gdy stają się miejscami częstszej modlitwy całej wspólnoty parafialnej w ciągu roku, niezależnie od pogrzebów. Większa dbałość o cmentarze i poszczególne groby sprzyja tym celom. Na zadbanym cmentarzu wspólna modlitwa włączy umarłych do świadomości żywych i wraz z zabytkowymi i historycznymi nagrobkami służy utrwalaniu pamięci i tożsamości narodowej³⁰.

28. Tamże, 2, h, i.

29. Tamże, 3.

30. Tamże, 4.

The Protection of Cemeteries in Poland in the Light of the Regulations of the Roman Catholic Church

The protection of cemeteries in Poland occupies a special place in state and Church law. Particular value is ascribed to the legal regulations and directives of the Roman Catholic Church. The Episcopate of Poland has issued several pertinent documents, especially important being the one from 1987 on The protection of cemeteries (an Instruction of the Commission of the Episcopate of Poland concerning Church Art). This instruction indicates several aspects prominent for the suitable protection of cemeteries. The regulations in question do not pertain solely to Christian cemeteries, but possess a wider, universal character. Emphasis is placed on the fact that cemeteries and graves are surrounded with particular piety in all cultures in the world, and are an expression and testimony of faith in life after death as well as respect for the deceased. The Church always regarded them as holy places. Moreover, cemeteries are an inexhaustible

source of knowledge about life in the past and religion, and a universally accessible chronicle of history. They reflect the culture of a given region, nation, state and historical epoch, and comprise cultural property. This is the reason why it is a moral and legal obligation of all to ensure cemeteries and particular graves care and conservation, which should encompass also historical graves. The practice of pulling down old gravestones and utilising their elements is highly unethical. The Catholic Church also advises concern for the cemeteries and historical gravestones of other religions and nationalities. Proper inventories and care for order and aesthetic qualities are recommended. Modernisation should be conducted with the retention of the sacral and historical character of the cemeteries, and be preceded by projects confirmed by appropriate commissions.